Luthers indflydelse på det danske talesprog gennem 300 år

Af INGE LISE PEDERSEN

Artiklen argumenterer for at Martin Luthers krav til præsterne om en bogstavret læseudtale når de prædikede, også blev implementeret i den danske kirke. Følgen blev en funktionel diglossi som varede til midt i 1800-tallet, da et talt standardsprog blev etableret, idet omgangssproget fik et større funktionsområde men samtidig importerede en række former fra det offentlige skriftnære foredragssprog. Det rigsmål der blev resultatet, har derfor tydelige spor af et sprogsyn og en sprogpolitisk praksis der kan føres tilbage til Luther.

Det er almindelig anerkendt at reformationen har haft betydning for det danske sprog (og for modersmålene i de andre lande der blev lutherske), ikke blot ved at Biblen blev oversat til dansk og fik stor udbredelse, men især ved at gudstjenestesproget blev dansk, og der opstod en dansk salmedigtning. Denne artikel har et andet fokus: Luthers indflydelse på talesproget. Dels en direkte indflydelse på prædikensproget, og dermed på det offentlige talte sprog og det langt senere udviklede talte standardsprog, dels en indirekte indflydelse på de sprogpolitiske forhold, i form af synet på forskellige former for talesprog.[1]

Begge dele har langtrækkende virkninger på dansk talesprog, men indflydelsen på det offentlige talte sprog og derigennem det standardtalesprog der blev udviklet i 1800-tallet, har man ikke været opmærksom på. Jeg har været inde på spørgsmålet før (Pedersen 2004, 2009), men vil her beskrive udviklingen mere detaljeret.

[1] Tak til den anonyme fagfællebedømmer for rettelser og gode råd.

På baggrund af en kort skildring af Luthers sprogsyn og af reformationens praktiske gennemførelse i Danmark vil jeg forsøge at indkredse i hvor høj grad de danske evangeliske præster og bisper havde overtaget Luthers sprogholdninger og sprogbrugen hos evangeliske prædikanter i Tyskland. Dernæst følger en beskrivelse af sprognormerne i 16- og 1700-tallet, og til sidst skildres opbruddet i talesprogsnormer og sprogbrug i 1800-tallet til og med etableringen af et talt standardsprog.

Biproduktet af denne udvikling, dvs. det negative syn på alle andre varieteter end "det rette sprog", senere "rigsmålet", dvs. standardtalesproget, vil kun blive kortere omtalt. Om end de to ting hører sammen.

1 Luthers sprogsyn og luthersk indflydelse på tysk talesprog

Luthers sprogsyn var funktionelt og pædagogisk. Han ville gerne nå alle med evangeliet og sigtede imod et forståeligt offentligt tysk for alle befolkningsgrupper. Når han prædiker og skriver, er det ikke for "doktorer og magistre", men for jævne folk, og han betoner at man ikke skal skele til latinen for at finde ud af hvordan man skal tale tysk, men man skal spørge "moderen i huset, børnene på gaden, den jævne mand på markedet" om det; man skal "se dem i munden hvordan de taler, og oversætte efter det, så forstår de det og mærker at man taler tysk med dem" (*Sendbrief vom Dolmetschen* 1530, citeret fra Polenz 1991: 246 (her og flg. i forf.s oversættelse)). Luthers sprogideal er altså tilsyneladende et jævnt og folkeligt sprog, og hans oversættelsesprincip er ret frit. I ovennævnte skrift giver han mange eksempler på sin oversættelsesstil med brug af billeder og talesprogsudtryk og en ret fri ordstilling, som præger både hans prædikener og hans bibeloversættelse.

Denne billedrige, mundtlige stil skabte Luther ikke ud af ingenting. Der var en tradition for folkelige prædikener inden for tiggermunkeordenerne, hvor prædikanter som Mester Eckhart, Tauler og Suso havde præget senmiddelalderens tysk, både mundtligt og skriftligt. Sprogligt bygger Luther på denne tradition.

Luthers instruktion af præsterne

Luther henviser med forkærlighed til det talte sprog. ”Evangeliet er egentlig ikke det der står i bøgerne […] men en mundtlig prædiken og et levende ord”, ”Kirken er et mundhus, ikke et pennehus ”. ”Bogstaverne er døde ord, den mundtlige tale er levende ord”(citeret efter Polenz 1991: 245).

På den baggrund kan det virke ejendommeligt at Luther lagde så stor vægt på at bruge et overregionalt talesprog, og at han så stærkt betonede at præsterne skulle undgå dialektal udtale når de prædikede, og i stedet følge hans bibeloversættelse nøje, dvs. de skulle bruge en læseudtale, hvor de udtalte ordene som de var stavet. Selv fulgte Luther dette princip. ”Alt taler for at han ved det meget overregionalt og internationalt frekventerede Wittenberg Universitet og i sine prædikener såvel som i sine bestræbelser for en præste- og læreruddannelse på tysk har undgået dialekt og foretrukket og anbefalet en korrekt skriftnær udtale” (Polenz 1991: 186). I en af sine bordtaler siger han at han taler som det saksiske kancelli ”Ich rede nach der Sechsischen cantzley” (Polenz 1991: 175). Han siger ligeledes at alle fyrstehoffer skriver som det saksiske kancelli – som også i hovedsagen er den norm han følger i bibeloversættelsen. Denne norm er altså iflg. Luther almindelig anerkendt. Det er blevet en national norm, og det er den bogstavelige udtale af denne oprindeligt saksiske ortografiske norm Luther gør til udtalemønster.

Ligesom Luthers folkelige udtryksform opstod heller ikke den fælles skriftnorm ud af det blå. 1500-tallet var præget af stigende fjernhandel, og det medførte et behov for at kommunikere uden for lokalsamfundet, og dermed for større skriftlighed. De kommunikerende var ikke som i middelalderen internationalt orienterede gejstlige og fyrster der skrev latin, men udgjorde nu for manges vedkommende et handelsborgerskab som betjente sig af tysk skriftsprog. Der opstod en hverdagsskriftlighed på tysk som hurtigt bevægede sig i standardiserende retning idet de mest påfaldende dialekttræk blev udsondret (Polenz 1991: 92ff., 109). I første omgang udviklede der sig fem overregionale skriftnormaler, heraf én nedertysk (Stedje 2007: 149). Læsekyndigheden var stigende, især i de hurtigt voksende byer – og flere fik praktisk mulighed for at læse fordi briller blev udbredt. Samtidig

betød bogtrykteknologien og adgang til billigt papir at skrevne (eller rettere: trykte) tekster blev mere almindelige. Luther og reformationen var en del af og forstærkede denne bølge med den store produktion af bøger og pamfletter.

Konsekvenserne for det tyske sprogs udvikling

Der var således gode samfundsmæssige grunde til standardiseringsprocessen i 1500-tallet, men tyske sprogforskere er, så vidt jeg kan vurdere, ret enige om at Luther (sammen med Gutenberg) er en afgørende figur. På grund af dens sproglige kvalitet fortrængte hans bibeloversættelse de allerede eksisterende bibeloversættelser, både de nedertyske og de højtyske, og den fik en enorm stor udbredelse: i 1546 var der en Lutherbibel eller et udvalg af tekster fra denne for hver trettende tysker (inklusive katolikkerne) (Askedal 2008: 206). Lutherbiblen blev dermed grundlaget for det nyhøjtyske skriftsprog, og Luthers enorme produktivitet betød at hans værker udgjorde en stor del af de tilgængelige trykte tekster og fejede de andre fire skriftnormaler af banen. Dertil kom at hans opfordring til præsterne og lærerne om at bruge en dialektfri udtale og den praksis med læseudtale der opstod i præste- og læreruddannelsen, og som foreskrives i skoleordninger, skabte en norm for talt højtysk i nøje overensstemmelse med skriftsproget.

Det førte så også til at andre former for tysk blev nedvurderet,[2] og dermed også de folk der brugte sådanne regionale varianter. Ved nadverdiskussionerne mellem Luther og Zwingli i 1529 forlangte Luther at drøftelserne skulle foregå på tysk, ikke på latin som Zwingli ønskede. Hvorefter han gjorde nar af Zvinglis schweizertysk, som han sagde ikke var til at forstå (Schenker 1977: 8). Nogen hensynsfuld, demokratisk person var Luther ikke.

Hvordan blev dette sprogsyn og denne sproglige praksis udbredt til Danmark?

[2] Fortrængningen af nedertysk er dog ikke uden videre en følge af reformationen. De fyrstelige kancellier gik foran, byernes forvaltninger fulgte efter, kirken kom til sidst i skiftet fra nedertysk til højtysk (Polenz 1990: 437).

2 Luthers indflydelse på prædikensproget i Danmark

Reformationen blev officielt indført i Danmark ved en herredag i 1536, kort efter Christian III's valg til konge. Som ganske ung havde Christian som repræsentant for sin far, den sønderjyske hertug Frederik på Gottorp, overværet processen mod Luther ved rigsdagen i Worms 1521, og Luther havde gjort et stort indtryk på ham. Han blev en overbevist lutheraner, og da han i 1525 havde fået Haderslev amt og Tørning len i forlening, gik han straks i gang med at reformere kirken i sit len. I 1528 indførte han luthersk kirkeordning dér, og efter herredagen bad han Luther om at bistå med nyordningen af den danske kirke. Lige som han gennem hele sin regeringstid gang på gang indkaldte teologer fra Wittenberg som rådgivere og undervisere og til ledende stillinger.

Luther sendte sognepræsten i Wittenberg Johan Bugenhagen, som opholdt sig i Danmark 1537–1539, og Bugenhagen stod i spidsen for nyordningen af både kirken og universitetet som blev genåbnet 1537. Bugenhagen var et oplagt valg. Han var fra Pommern, dvs. formentlig nedertysktalende, og han havde stået for den praktiske udformning af flere evangeliske kirkeordninger (Lausten 2011: 137). Teologistudiet blev således organiseret med kraftig inspiration fra Wittenberg.

Vi ved ikke meget om hvordan de danske præster blev instrueret i at prædike. Kirkeordinansen foreskriver:

> Oc der som nogle, af de nu sogneprester paa landet, kunde icke rett predicke dett gud tilhører, da mwe de aff danske Postiller lese ord fraa ord for syne folck, bode Euangelij udlegning, oc børnelerdomens forklaring, dog saa at de med tiiden wenne seg til at predicke oc tale siellff, at de ey tage nogen orsage til lisenhed [dvs. magelighed, dovenskab] aff dett der saa til nogen tiid offuerberes med dennem i kierlighed (Palladius [1539] 1911–1912: 180).

Den første generation af lutherske præster var ikke uddannet i at skrive prædikener. Det var nemlig de gamle præster der fortsatte i deres embeder efter reformationen, og prædikenen var ikke en nødvendig eller central del af gudstjenesten i den senmiddelalderlige kirke. Ifølge kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten (2011) kender man ikke til at der var nogen af de al-

mindelige sognepræster der blev afsat ved reformationen,[3] og det er ukendt hvor megen omskoling de fik.

Det var bisperne der havde ansvar for omskolingen, som til dels fandt sted på de halvårlige landemoder hvor biskoppen mødtes med stiftets provster og en del af præsterne, men biskoppen var også forpligtet til at holde både latinske forelæsninger og danske prædikener i stiftsbyen. I nogle (alle?) tilfælde blev denne indsats forstærket i form af en særligt ansat lektor. Vi ved bl.a. at Peder Laurensen var ansat som lektor i Lund og Hans Tausen i Roskilde, men der kendes også forelæsninger som Peder Palladius har holdt (Laustsen 2011: 131, 134, 190). Tausen forelæste også som biskop i Ribe (hvor der dog allerede 1543 blev oprettet en stilling som læsemester), men hvor mange præster fra Fjends herred tæt på Limfjorden (som hørte til Ribe stift) havde mulighed for at komme til Ribe og høre forelæsninger? Mange steder bestod forandringen i gudstjenesten (ud over menighedens salmesang) nok væsentligst i at præsterne nu læste op af nogle nye liturgiske bøger i stedet for missalet. Det kunne jo i givet fald i sig selv understøtte en skriftnær læseudtale.

Om danske præster også blev formanet om at undgå dialekt og i stedet tale bogstavret når de prædikede, har vi altså ikke nogen direkte oplysninger om, men:

- I sin fynske visitatsbog fra slutningen af 1500-tallet dadler biskop Jacob Madsen Vejle flere præster for at tale dialekt.
- Flertallet af de første lutherske biskopper, professorerne ved universitetet og lektorerne ved de tre præsteskoler havde studeret i Wittenberg.
- De tidligste udsagn om dansk talesprog fra omkring 1600 omtaler et offentligt skriftnært prædiken- og foredragssprog som er forskelligt fra det almindelige omgangssprog.

Der er således mange indicier på at sprogpolitikken i Danmark har ligget tæt op ad den tyske. I det følgende skal vi se nærmere på disse indicier.

[3] I modsætning til den del af Slesvig hvor Christian gennemførte en luthersk kirkeordning allerede 1528.

Hvordan talte præsterne i 1500-tallet?

Det ved vi ikke meget om. De fyldigste oplysninger har vi i Jacob Madsen Vejles visitatsbog fra Fyns stift i slutningen af 1500-tallet.

Jacob Madsen giver i de fleste tilfælde en vurdering af den prædiken sognepræsten har holdt ved visitatsgudstjenesten. Jævnligt efterfulgt af nogle – oftest dadlende – kommentarer i stil med: ”ulærd”, ”ingen sammenhæng”, ”lutter selvfølgeligheder”. Han bemærker også hvordan deres stemme er, og om de taler sagte eller råber ”han hæver stemmen og råber henved midten af prædikenen”, og om de taler hurtigt, og hvor længe de taler.

Han nævner også i flere tilfælde at præsterne taler dialekt, når de prædiker. Om Hr. Christen i Sandager hedder det fx ”Klangfuld Stemme; taler meget jysk, prædiker ikke ilde, men ikke lærd” (Rasmussen og Riising 1995: 282). Det er formentlig den samme som Hr. Christen i nabosognet Guldbjerg, der er født i Thy og har ”2 smaa Sønner, en skrigende Datter” (smst: 281). Også i Dreslette er der en jysk sognepræst. Han er fra Haderslev, og om hans prædiken hedder det ”Meget enfoldigt, studerer ikke, slaar alle Hende i. ”Nu da!” Taler bret jysk” (smst: 307).[4]

”Smugt Mele aff en gambel Mand” hedder det om Morten Perszen i Brylle, men det bemærkes også at han ”siger ”liffue” i Stedet for ”leffue”” (smst: 62).[5] Morten Pedersen er 62 år og født i nabosognet Fangel og bruger altså indimellem fynske former på prædikestolen.

”et sterk Moel oc groff” hedder det om Hr. Mikkel i Husby. Han er en ung mand og født i Skovby herred, altså fynbo. Udgiverne forklarer *moel* som ’mæle, stemme’, men Jacob Madsen bruger flere steder ordet *mæle* ’stemme’, så der er ingen grund til at antage at *moel* ’mål’ ikke skulle have sin almindelige betydning, dvs. måde at tale på, dialekt (smst: 338, 413).

Der er altså nogle der skiller sig ud ved at bruge en del dialekt på prædikestolen, og det synes biskoppen tydeligvis ikke om, heller ikke i de tilfælde hvor det var fynsk dialekt og altså ikke skabte forståelsesproblemer for tilhørerne – men han havde også studeret i Wittenberg og var velsagtens på-

[4] En del af visitatsbogens tekst er latin, her citeret fra udgavens oversættelse til moderne dansk, andre citater med Jacob Madsens staveformer.

[5] Ældre fynsk form, jf. Ømålsordbogen bd. 11: 377.

virket af praksis der. Hvordan alle de andre præster taler, får vi desværre ikke at vide.

De fynske præsters geografiske herkomst og deres uddannelse

Visitatsbogen oplyser i de fleste tilfælde hvor den enkelte præst stammer fra, lige som præstekonens herkomst og evt. familieskab til andre fynske præstefamilier også jævnligt angives. En optælling viser at 97 af de 131 lokaliserede er fynboer, en del er endda fra nabosogne til det sogn de er præster i, 27 er fra Jylland, mens den østlige del af landet er meget svagt repræsenteret med fire sjællændere, heraf en fra København, en fra Lolland og to skåninger fra hhv. Malmø og Ystad.[6] Mange af dem er præste- eller degnesønner, og mange er fra landsogne. Mange af præstekonerne er ligeledes fynboer og fra landet, og det daglige talesprog har formentlig været ret dialektalt i de fleste præstegårde. Men det er altså kun et mindretal der bruger dialekt på prædikestolen, og det anses ikke for passende.

I Jacob Madsens vurderinger af prædikenerne falder der af og til rosende bemærkninger om lærdom, men kritiske bemærkninger om det modsatte er der flere af: ”Han forklarede det Ord for Ord, men blandede uvedkommende Ting deri, ogsaa meget ulærd”, ”Selvfølgeligheder. Ulærd. Prædiker meget ud af Bogen” eller ”Præsten mere hovmodig eller uforstandig, end lærd” (smst: 207, 250, 282). På en synode i Salling herred på Sydfyn i 1599 påminder han præsterne om vigtigheden af teologisk studium – men formaner dem samtidig om at de skal vogte sig for lange prædikener ”og følge Ordinansens ordlyd” (smst: 236), formentlig en indskærpelse af at en prædiken ikke må vare mere end en time. Det bliver i flere tilfælde påtalt at prædikenen har varet over en time, og han anbefaler et par steder at man anskaffer et timeglas. Rekorden er halvanden time – men vedkommende præst får også en kraftig påtale.

Jacob Madsens karakteristikker og formaninger tyder ikke på at særlig mange af de fynske præster havde gennemført længere studier. Der er flest

[6] Der er en lille usikkerhed forbundet med optællingen, da det ikke altid er muligt med sikkerhed at afgøre om det er den samme Hr. Jens eller Hr. Christen der optræder i 1585 og ved senere visitatser.

bemærkninger i stil med: ”havde studeret for lidt”, ”meget enfoldig, studerer ikke”, ”ingen udlægning kun genfortælling”, eller simpelthen ”der er ikke noget stort håb med hensyn til ham” – men så kan han formildende tilføje: ”god familiefar”. Når vi sammenholder dette med deres geografiske herkomst, er det sandsynligt at flertallet havde en helt lokal uddannelse.

Indimellem bemærker Jacob Madsen at prædikenen er ”ud af [Niels] Hem[mingsens] postil” (Rasmussen og Riising 1995: 105), dvs. det er mere eller mindre oplæsning eller genfortælling af Niels Hemmingsens postil. Formentlig fordi præsten ikke magtede at forfatte en prædiken selv. Det er også den udvej der henvises til i Kirkeordinansen (jf. citat ovf.), og den blev åbenbart brugt også efter 1546, selv om det fra da af strengt taget ikke længere var tilladt.[7] Det tyder heller ikke på noget højt uddannelsesniveau.

Jacob Madsen Vejles postil tegner et billede af en (landsby)præstestand der for manges (flertallets?) vedkommende mest ligner senere tiders lægprædikanter. De er ulærde, prædikenen er ofte genfortælling af evangelieteksten eller nærmer sig oplæsning af en postil. Sproget er en skriftnær læseudtale, hvor dog for nogles vedkommende deres dialektale dagligsprog slår igennem. Et mindretal betegnes som lærde, heriblandt en del købstadpræster. De er i stand til at holde en prædiken som lever op til biskoppens forventninger. Der er karakteristisk nok ingen af dem der dadles for at tale dialekt. Derimod har de svært ved at holde sig til den klokketime som Kirkeordinansen foreskriver en prædiken må vare.

Hvor havde de første bisper studeret?

Præsterne både var og er underlagt biskoppernes tilsyn (den første generation lutherske biskopper hed retteligt superintendenter, men bispetitlen blev ret hurtigt taget i brug igen), så det er interessant at se hvor de var uddannet, og hvad der havde dannet deres holdninger til hvordan en ret luthersk præst skulle agere.

[7] Helt op i 1700-tallet taler Erik Pontoppidan om ”postilryttere”, dvs. præster der læser prædikenen op af en postil. Højtlæste tekster har altså langt op i tiden udgjort en stor del af gudstjenesten.

I 1500-tallet var der syv stifter i Danmark. Den første biskop i Ribe Johan Wenth var tysker (talte ikke dansk og måtte bruge tolk ved visitatser) og magister fra Wittenberg. Han blev i 1541 efterfulgt af Hans Tausen, der ligesom Sjællands biskop Peder Palladius og dennes bror Niels (biskop i Lund 1552) og Peder Thomesen i Ålborg havde studeret i Wittenberg – Peder Palladius havde sågar en doktorgrad fra Wittenberg. Om den første fynske biskop Jørgen Jensen Sadolin ved vi kun at han havde studeret i Tyskland. Han hørte ligesom Jacob Skjønning i Viborg og Mads Lang i Århus til Hans Tausens medarbejdere i Viborg og var gift med en søster til Tausen. Kun Lunds første biskop Frands Vormordsen kan ikke knyttes direkte til Wittenberg.

Der er således al god grund til at antage at den første generation af lutherske biskopper var præget af den tyske praksis og af de holdninger der havde skabt den.

Præsternes uddannelse i 1500-tallet

Heller ikke de nyuddannede evangeliske præster var som hovedregel universitetsuddannede. I de første generationer efter reformationen og efter universitetets genåbning 1537 var det de færreste sognepræster der havde besøgt universitetet. Efter at der med kommunitetets oprettelse 1569 var skabt visse muligheder for ubemidlede studenter, blev universitetsstudier ganske vist gjort til en betingelse for adgang til præsteembeder, men når man tager i betragtning at dette krav indskærpes gentagne gange, og at der kun var tre professorer i teologi til at stå for denne uddannelse (til et område der også indbefattede Skåne, Norge, Island og Færøerne), må man antage at det var undtagelsen snarere end reglen at sognepræster på landet havde frekventeret universitetet (Andersen1980: 66, 69). Først i 1629 blev der indført en teologisk embedseksamen (med en studietid fra et til højst tre år!) og krav om teologisk attestats for at blive sognepræst (smst: 152).

Flertallet af præsterne i 1500-tallet var uddannet på de domskoler (katedralskoler) der fandtes i stifterne, som også havde stået for præsteuddannelsen i senmiddelalderen, og/eller på en af de tre evangeliske præsteskoler der

blev oprettet i 1520'erne: i Haderslev 1526, Viborg 1528 og Malmø 1529 (Lausten 2011: 58f.).

Disse tre uddannelsessteder var vigtige både for omskolingen af de katolske præster der fortsatte som sognepræster og for uddannelsen af nye evangeliske præster. Skolen i Haderslev blev fra starten ledet af den senere biskop Johan Wenth sammen med Eberhard Weidensee, begge tyske Wittenbergteologer, Viborgskolen af Jørgen Jensen Sadolin sammen med Hans Tausen (også uddannet i Wittenberg). Skolen i Malmø blev ledet af Peder Laurensen og Frands Vormordsen, begge oprindelig karmelittermunke og bibelhumanister. Det fremgår ikke om de havde nogen direkte forbindelse til Wittenberg, men de to evangeliske Malmøprædikanter Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager opholdt sig begge ved præsteskolen i Haderslev 1528–1529 (Madsen 2017: 14). Det er sandsynligt at de har formidlet både praksis og holdninger fra Haderslev til den nye skole i Malmø (Claus Mortensen og Peder Laurensen var svogre).

Vi må således gå ud fra at Wittenbergtraditionen er solidt repræsenteret i den praktiske præsteuddannelse ved de tre evangeliske præsteskoler, hvor de siddende sognepræster blev omskolet, og hvor et meget stort antal af de nye præster fik deres uddannelse, og der er ingen grund til at tro at holdningerne til sprogbrugen på disse skoler skulle have været anderledes end i Wittenberg.

Universitetets rolle

Spillede universitetet da slet ingen rolle for præsternes (og andre offentlige sprogbrugeres) sprogholdninger og sproglige praksis? Var det ikke arnestedet for et standardsprog, evt. i sin vorden? Ikke i 1500-tallet.

Det mindretal af præster, og det var især købstadpræster, der havde studeret et års tid i København, havde ikke på universitetet mødt et standardsprogstalende akademisk miljø endsige lærerkorps. Det akademiske sprog var latin både før og efter reformationen, og undervisningen foregik på latin. Kun én af de første tre teologiske professorer, nemlig Peder Palladius, var dansker, de to andre tyskere, og da den ene i 1542 blev biskop i Slesvig, blev han efterfulgt af en skotte. Alle fire havde en doktorgrad fra Wittenberg

(det var garantien for rettroenhed), og også Palladius' efterfølger havde studeret i Wittenberg (Andersen 1980: 18, 23).

Jamen har de vordende præster så ikke fået sproget slebet af i latinskolen? Det er der heller ikke megen grund til at tro. I latinskolerne var sproget latin – hvor meget det blev overholdt ved vi ganske vist mindre om, men i flere skolereglementer var der fastsat straf for at tale dansk i skolen (Skautrup 1947: 172).

Præsternes dagligsprog var sikkert mere eller mindre dialektalt, og dialekten kunne indimellem slå igennem i prædikenen (men det bliver så også påtalt af biskoppen), eller det kunne være et mere udjævnet købstadsprog, men stadig med meget stor forskel på det og prædikensproget. Et rigsmål, dvs. et talt standardsprog, er det for tidligt at tale om.

Alt tyder på at de præster hvis sprog ikke kommenteres af Jacob Madsen, har brugt et skriftnært læsesprog når de prædikede. Det er de blevet opdraget til i deres uddannelse, ganske som Luther foreskrev det for de tyske evangeliske præster. Men dette prædiken- og foredragssprog er først omtalt i det næste århundrede, af den simple grund at vi ikke har nogen omtaler, endsige beskrivelser, af dansk talesprog før 1600-tallet.

3 1600-tallets diskussion om det bedste sprog

Diskussionen om det bedste sprog begynder i 1600-tallet, eller rettere: de skriftlige kilder vi har til denne diskussion går tilbage til 1600-tallet, før det er der kun ganske spredte udsagn, som fx Christian Pedersen der i en kritik af Frands Vormordsens oversættelse af Davidssalmerne siger at det er flensborgdansk, "thi man taler der Danske och tydske till hobe"(dvs. blandet sammen) (Pedersen [1531] 1854: 154).

Uniformitet var tidens løsen i 1600-tallet, og det gjaldt både trosspørgsmål, mål og vægt og skriftsprog. Man var optaget af at dyrke og forbedre sproget og diskuterede hvad der var det bedste dansk. Det tidligste udsagn er fra rektor i Vordingborg Søren Poulsen Gotlænder (Judichær). Skal man oversætte til dansk, skriver han, "da bør det icke at skee med end groff oc gemeen Bondetale , eller Pladder-Verck, men med en prydelig Tale", og ved "reen oc siirlig Danske" forstår han "dend Danske Stiil som her i Siæland

iblant de Lærde brugelig er, oc vore Danske Bøger med tryckis". Vel er der mange dialekter "Dog alligevel beskrifvis vore Bøger paa Siælands Maal, som er hos os, ligesom Dialectus communis var hos Græckerne" (Judichær 1650, citeret efter Skautrup 1947: 316f.).

Laurids Kok er enig med ham. Han skriver en dansk sproglære på latin og peger på at det sjællandske sprog rager op blandt danske dialekter "som cypressen blandt de smidige ulvsrønne [Quantum lenta solent inter viburna Cupressi]" (Kok[ca. 1660] 1915: 3).

Man skal her være opmærksom på at både hos Judichær og Kok betyder 'dialekt' varietet, måde at tale på, ikke nødvendigvis almuesprog, og sjællandsk betyder skriftsproget, ikke den talte dialekt.

De ivrigste diskussionsdeltagere er Peder Syv og Henrik Gerner. Diskussionen handler om det rette skriftsprog, men i og med at de diskuterer forholdet mellem tale og skrift, kommer den også til at handle om den rette udtale.

Peder Syv åbner diskussionen:

> Dernest skal mand vide, at i alde lande er det samme sprog, nu højt og siirligt, nu lavt og gemeent. Hint bruges i de fornemste stæder og trykkerierne; dette i gemeen snak og blant almuen [...] Saa tales der i Mejsen den skønneste Tydsk;[8] i Toscanien den ypperste Vælsk; i Kastilien den fornemste Spansk; til Orleans og Pariis dend herligste Fransk; [..] i Sælland den beste Danske" (Syv [1663] 1919: 168).

Henrik Gerner hævder at det bedste sprog overalt tales i hovedstæderne, og det gælder også Danmark:

> det som nu talis aff de Personer, der ere endten fødde aff reene Danske Folk, eller oc opdragne udi Hoffvedstederne, uden nogen Forførelse og Tilset, aff endten fremmede Sprock eller egne Landsprock [dvs. dialekter], er det bedste Maal. Saa talis det beste […] Dansk udi Kiøbenhaffn" (Gerner [1678] 1919: 59.

[8] Meissen var sæde for det saksiske kancelli og dermed for den skriftnormal som Luther valgte til sin bibeloversættelse.

I København er sæderne og sproget ypperligst:

> de som vilde lære at tale ret Danske, eller som vil lære at skriffve ret Dansk, de bør lære det aff Metropolitanis oc vise deris Autoritet; Derfor seer vi oc alle omliggende Provincer at tracte effter Kiøbenhaffn, hvor Sæderne oc Sprocket er ypperligst." (Gerner [1678] 1919: 64). Desuden går han ind for at man skal tale som man skriver (Gerner [1678] 1919: 54).

Peder Syv mener derimod at man bør skrive som man taler, men vel at mærke hvis man taler ret, og han breder det geografiske område hvor man taler ret lidt ud: "Da er Talen ret, naar den er som forstandige Sjællandske Folk sirligen og i forsamling tale, ikke som de alt for snare Ordkortninger falde i gemeen Tale. FE Sikenen dvs. See hvilken en, alleel dvs. Alligevel, Ederet dvs. æder det" (Syv [1685] 1919: 163), og betoner: "Mand skal i vort Sprog følge Forstandige Sællandske Folkes, eller og andre Lærde Mænds myndighed, som bruge Sællandske, enddog de ej saa lige ere af Hovedstaden (smst: 217).

Gerner lader sig dog ikke overbevise, men skriver:

> Jeg giver det vel mact at alle Dialecter [dvs. varieteter]i vort Sprok er Danske, men ikke altid ret oc zirlig Danske. Oc derfor skal de lære af dem, som endten er fødde i Hovedstaden af ret Danske Forældre, eller oc oplærde i Hovedstaden oc ved Academiet. Hvis de icke lærer det der, saa bliver de ved udi deris Dialecter; Men icke grundede i det zirlige Sprok (Gerner [1690] 1920: 272).

Peter Skautrup tolker Syvs bemærkninger om forstandige sjællandske folk, og om at det bedste dansk tales på Sjælland, som en anerkendelse af sjællandsk dialekt (Skautrup 1947: 317). Det holder næppe for en nærmere undersøgelse. I 1600- og 1700-tallet er man enige om at en dialekt ikke kan regnes for "ret dansk". Hvad vi ville kalde dialekt, er det som Syv karakteriserer som "de alt for snare ordkortninger i gemen tale", mens det sjællandsk som Syv anerkender, er det sprog som "forstandige sjællandske folk eller andre lærde" taler "sirligen og i forsamling".

Syv og Gerner er enige om at sproget skal renses og forbedres, og at det rette sprog er det sirlige sprog. Brugen af *sirlig* om sprog er efter alt at dømme tysk inspireret. Den unge tyske adelsmand skal lære z*ierliche Wohlredenheit*, han skal lære at formulere sig tydeligt, sirligt og kort (Gluck 2002: 140). *Zierliche Sprache* bruges i 1600-tallets tysk som betegnelse for sproget i fornemmere kredse i modsætning til det plebejiske sprog, og det er *zierlich* fordi de bruger en skriftnær udtale (”weil sie so lauten wie man zu schreiben pfleget” Polenz 1991: 187). Med den tyske sprogbrug in mente kan der ikke herske megen tvivl om at der ikke sigtes på bøndernes grandelag men på det skriftnære offentlige foredragssprog, når Judichær, Syv og Gerner karakteriserer det rette sprog som sirligt.

Uenigheden mellem Syv og Gerner går dels på forholdet til skrivemåden hos ældre forfattere, dels på om det kun er københavnere der taler ret, altså korrekt, eller sjællændere også kan gøre det. Gerner hævder at man skal tale som man skriver, mens Syv modsat mener at man skal skrive som man taler. Hvis vi antager at det rette sprog er det offentlige, og hvis Luthers indprentning af at præsterne skulle bruge en skriftnær udtale var slået igennem, svinder afstanden ind mellem Syvs og Gerners standpunkter vedr. hvad der er ret dansk udtale. Hvis man udtaler ordene bogstavret, hvad er så forskellen mellem de to synspunkter? Tilbage blive andre uenigheder, som kun i mindre grad vedrører standardiseringen af talesproget, og som derfor ikke skal drøftes her.

Sprogbrugen hos de bedste skribenter var grundlaget for sprogrigtigheden i 1600-tallet. I den udstrækning udtalen blev inddraget, var man enige om at pege på lærde mænds sprog som mønstret, vel at mærke det sirlige offentlige sprog, ikke den gemene dvs. almindelige tale.

1600-tallets grammatikere skildrer de indledende faser i den almindelige europæiske standardiseringsproces: selektionen af en enkelt varietet der kodificeres og derefter fremtræder som den rigtige, smukke, rationelle osv. frem for de andre varieteter. Det var Luthers nationalsproglige princip der blev fulgt i denne proces, og som dermed bestemte retningen for hele sprogrigtighedsdiskussionen, for så vidt som det var skriftsproget (som det der

var fælles) der blev norm for udtalen. En følge af dette var samtidig at alle andre måder at tale modersmålet på blev ringeagtet.

4 1700-tallets udtalenormer

1700-tallets samfund var et rangsamfund hvor kodeordene var honnet, sirlig og skikkelig (dvs. respektabel, jf. ODS bet 2), både sæderne og sproget poleredes. Men det var et samfund hvor den enkelte (i hvert fald de honette) havde en udpræget bevidsthed om de forskellige roller som de spillede i forskellige sammenhænge. Og poleringen gjaldt primært den offentlige scene. Man byggede huse der var sirligt proportioneret og skikkeligt indrettet, dvs. med en skarp adskillelse mellem paraderummene og de private rum, og adfærden var meget forskellig i de forskellige zoner (Lyngby 2008: 64, 71). Den nøje regulerede adfærd gjaldt det selskabelige liv, at gå op i sin fremtræden når der ikke var andre til stede var dårskab iflg. tidens anstandsbøger.

Noget tilsvarende gjaldt tilsyneladende den sproglige adfærd. Man skulle kunne føre sig, vælge den rette adfærd det rette sted, og det gjaldt både den rette positur og det rette sprog, hvad enten det nu var det omtalte foredragssprog eller det var fransk eller tysk. Eliten var flersproget, og fransk og især tysk spillede en betydelig rolle. For danskens vedkommende var det især skriftsproget og det offentlige sprog der poleredes. Udtalen i samtalesproget ved vi mindre om, men forskellen mellem de to slags dansk blev formentlig skærpet i løbet af 1700-tallet. Afstanden til de landlige dialekter og de befolkningsgrupper der talte dem forøgedes også – og foragten for den gemene mands sprog har aldrig været større.

Fra denne periode stammer de første grundige beskrivelser af dansk, først og fremmest Jens Pedersen Høysgaard 1747. Han skriver:

> Noget af det, som lader vel i samtaler, lader ilde i offentlig Oration og Prædiken; og tvert imod, endel ord, som deri lader vel, lader dog ikke saa vel i samtaler. Ex: gr:, endskjønt det er en misbrug at sige ha for have, at leje for at lege &c, saa lader og lyder det dog vel at sige ha og leje &c, men noget ilde at sige have og lege &c i samtaler… Derimod vilde det lyde ilde og negligent [dvs. skødesløst], om nogen paa en Prædike-stol vilde sige en lej eller at leje i steden

> for leg og lege: laaft for lovet; dej, mej, sej for dig, mig, sig o.s.f.(Høysgaard [1747] 1920: 370).

Denne skildring af prædikensproget er et eksempel på Luthers dannelsespolitik i praksis.

Høysgaard skelner mellem "samtaler" og "offentlig oration og prædiken" og konstaterer at der er forskellige normer for sprogbrugen i de to forskellige situationer. Det fremgår også at de former der er korrekte i prædikensproget, er skriftnære, fx (omsat til Dania): *ha·və, le·qə, leˀq, lå·vət, miq, diq, siq,* mens samtalesproget har udtaler der i nogle tilfælde ligger ganske langt fra skriften:

> De Consonanter, som ere blødere end deres beslægtede efter § 12 og 13, bliver ofte i daglig tale og i adskillige Land-sproge [dvs. dialekter] enten gandske fortiede, eller og forvandlede til andre bogstave tvertimod brugen i den rætte læsning og offentlig tale; og de, der lider under denne misbrug, er i sær b og d og allermest g, saas(om): man siger urigtig slæve, dræve, drave i steden for slæbe, dræge, drage; item rie for ride, spøjelse for spøgelse, taet for taget, pie for pige, da for dag o.s.f." (Høysgaard [1747] 1920: 386). "[H]aver, tager, lader, bliver, giver contraheres ofte til har, tar, lar, blir, gir (Høysgaard [1747] 1920: 327).

Høysgaard regner altså med tre slags talesprog: offentligt foredragssprog, samtaler eller daglig tale og dialekter, og den daglige tale (der kan have former som *slæve* og *spøjelse*) har åbenbart mange former tilfælles med de landlige dialekter. Dem beskæftiger Høysgaard sig næsten ikke med. Det er de lærde man skal rette sig efter, ikke "den enfoldigste, gemene mand, som forkorter og fordærver ordene" (Høysgaard (1747)1920: 368, 369). Det bedste sprog er det offentlige foredragssprog – og eksemplerne viser at det er en skriftnær læseudtale. Derfor tales det bedste dansk efter Høysgaards mening i Roskilde ("Først den i Roeskilde og dernæst den Kjøbenhavnske"), for den dialekt "udtaler næsten alle sine ord, ligesom de rættest skrives" (Høysgaard (1747) 1920: 368 f.).

Jacob Baden udtrykker det senere i århundredet på denne måde: I ethvert sprog, som har et skriftsprog findes tre udtaleformer, den gemene mands,

der udelukkende er baseret på mundtlig overlevering, den velopdragnes udtale i det borgerlige liv og den offentlige talers (Baden 1785: 1). Der er altså ikke tale om en skelnen mellem dialekter og standardsprog, men (ud over dialekterne) om et situationsbestemt valg mellem to registre. Det ene er ikke dårligere end det andet.[9] Hvis man taler foredragssprog i almindelige samtaler, virker man "alt for nipper og pen", altså overdreven, affekteret, mens det på den anden side er "negligent", skødesløst, at bruge dagligsproget på en talerstol (Høysgaard (1747) 1920: 384, 370). Men hvor stor forskel er der på de to registre?

Forskellen mellem foredragssproget og omgangssproget i 1700-tallet

En udførlig beskrivelse af de to registre findes ikke, men det fremgår af eksemplerne først og fremmest hos Høysgaard og Baden, at forskellene er talrige, og at nogle ser ud til at være generelle, mens andre er knyttet til enkeltord.

Blandt de generelle forskelle er (som nævnt ovf.) udtalen af -b, -d og -g. Ord som *begreb, døbe, gribe, klæbe, røbe, slæbe, strube* udtales i dagligsproget med *w(ə)*, mens de har -b i foredragssproget. Eftervokalisk d er oftest stumt i dagligsproget, og det samme gælder skriftens -g efter i, u og i visse tilfælde a (se eksemplerne ovf.), mens forbindelser som -eg- og -øg- udtales som j-diftong og åg udtales som w-diftong (fx *egen, egentlig, kegler, regler, røg, bøg, bøger, nøgle, lag, mager, låg, vågne, tog, sogn*).

En anden generel forskel er mellem assimilerede og uassimilerede udtaleformer af ord skrevet med -ld, -lj, -lv og -lg (fx *bold, balje, vilje, halv, halve, kalv, kalve, gulv, gulve, bælg, sælge, galge*), med -nd (fx *andre*), -rd, -rg og -rv (fx *mord, myrde, hjord, hyrde, dværg, spørge, sorg, farve, kurv, tørv*).

Dertil kommer en række højfrekvente ord og ordformer, som i dagligsproget har fået kontraherede former (*blir, gir, sir, har, lar, tar, spør*) eller former af bl.a. *blev, bleven, havde, haft, sagde, taget, gav, givet* med konso-

[9] Også den anonyme forfatter til Gl. kgl. samling 789 fol. regner med tre slags dansk, men er i modsætning til de andre forfattere kun optaget af "mundsproget dvs. det som vi alle daglig taler" (Henriksen 1976: 533).

nantsvind. Og sidst, men ikke mindst, en række pronominer *jeg, mig, dig, sig, det* og *de* med udtaleformer der ligger langt fra skriften.

Eftersom flere af de nævnte forskelle er generelle, giver det tilsammen et meget stort antal mulige udtaleforskelle mellem de to registre. Om virkeligheden altid var så enkel, er det vanskeligt at vide. Det er tankevækkende at Høysgaard skriver at *al* har "det samme Aandelav og Tone som held, fuld etc; og derfor burde skrives ald og i Pluralis alde", men udtale af *alle* med d "støder mere i alde, som man aldrig er vant til at høre, end i fulde etc, som man i læsning og i Kirken er vant ved" (Høysgaard [1747] 1920: 390). Det kunne tyde på at ikke alle bogstavnære udtaler blev brugt i lige stor udstrækning. På den anden side er det klart at hvis rimene skal fungere hos periodens forfattere, forudsætter det en bogstavnær udtale, fx i Brorsons salme *Den store hvide flok*, hvor *se* rimer på *sne* og *de*. Eller når Grundtvig lader *det* rime på *ét* og *idræt*. Men med Grundtvig er vi inde i 1800-tallet og dermed i et århundrede der ganske omkalfatrede talesprogsnormerne.

5 1800-tallets udtalenormer

Et tidligt vidnesbyrd om disse normændringer er en artikel af J. H. Bredsdorff fra 1817, der i en lydskreven samtale lader A og B diskutere hvordan man skal tale, når man holder et foredrag. Bredsdorff skelner her traditionelt mellem hverdagssproget og "Den Udtale […] som den cultiverede Danske bruger i Taler og det højtidelige Foredrag" (Bredsdorff [1817] 1933: 82f.). Hverdagssproget kalder han i sprogprøven for omgangssprog og gengiver det i to udgaver "i A's Repliker frit for alle Idiotismer, [dvs. særformer, dialektformer] og i B's efter den sædvanlige kjøbenhavnske Udtale" (smst: 83).

> A: Kon en teng sdøtə[10] mæj […] at han intə iagto dæn fårsgjæl man bør gjørə mæləm uðtalən i en samtalə å i en åfəntli tale. Når je hørte ham sie maj, daj, be, mæ, ge, go, i sdæðən får mig, dig, bed, mæð, givə, goð, så fårəkåm de mæj, såm åm jæj sað jæmə i min sduə å hørtə en a mine goə vænər snakə, å dæn højtiðəliə sdæmneng, såm var vakt hos mæj, måtə sdraks fårsvenə" (Bredsdorff [1817] 1933: 87).

[10] Af typografiske grunde er Bredsdorffs tegn for svagtryksvokal og blødt d omsat til de tilsvarende Dania-tegn.

Denne tekst er den allerførste lydskrevne tekst på dansk. A hævder at man i foredrag skal ”udtale ordene som de egentlig lyder i sproget” dvs. bruge den traditionelle skriftnære udtale (jf. citatet), B siger dertil: ”sig hellere sådan som de skrives”. Han kalder det affektation og holder på at hvad der skal gå til hjertet må komme fra hjertet, og mener at man godt kan bruge omgangssproget, vel at mærke uden dialektformer.

Det er B’s synspunkt om at udvide domænet for omgangssproget der vinder frem i løbet af århundredet, men samtidig sker der noget med dette omgangssprog.

I løbet af 1700-tallet var det danske skriftsprog (og dermed også det offentlige foredragssprog) blevet forfinet og poleret, men tilsyneladende i mindre grad det almindelige samtalesprog. At dømme efter de stavemåder der bruges af mange brevskrivere der absolut må karakteriseres som kultiverede, krævedes der ikke en særlig udtale for at blive regnet for kultiveret. Derimod forventedes det at man kunne stilskifte til det særlige foredragsregister ved offentlig fremtræden, og at man beherskede de relevante fremmedsprog og kunne skifte til tysk eller fransk, når situationen krævede det.

I løbet af 1800-tallet sker der en nationalisering af kulturen eller dannelsen, som man var begyndt at sige med et nyt oversættelseslån efter tysk Bildung. ”Durch die Sprache allein verrät sich ein gebildeter Mensch” hed det, og det kommer også til at gælde i Danmark. Nu skal man demonstrere sin dannelse ved måden man taler dansk på, også i samtaler.

Det førte i løbet af et par generationer til at ord og ordformer der havde været i brug i alle sociale lag, ikke længere regnedes for acceptable for de dannede og efterhånden kun blev brugt af jævne folk. Det begyndte tilsyneladende med at en række enkeltordsformer blev stigmatiseret, senere blev et stort antal skriftfjerne former anset for at være ”vulgære” former der burde undgås. Det var kun en del af befolkningen der deltog i denne udvikling, og dermed opstod der et tydeligere socialt skel, signaleret sprogligt, mellem de dannede og de simple.

Hvornår indtræder normændringerne?

Midt i 1800-tallet er det tydeligt at en lang række ord og former som hidtil havde været anset for gode nok i omgangssproget, og som var blevet brugt af både høj og lav, nu blev regnet for mindre passende. De blev kategoriseret som gadesprog, og der udkom en hel ordbog over dette gadesprog – til skræk og advarsel: Sådan burde man ikke tale hvis man ville anses for at være dannet (Kristiansen 1866). Og det var ikke kun ordforrådet, det var galt med, det gjaldt også mange udtaleformer, fx *etter* 'efter', *keje* 'kæbe', *vrævl* 'vrøvl'. Det der havde været regnet for registerforskelle blev nu opfattet som socialt relaterede forskelle.

Når B i Bredsdorffs tekst 1817 slutter samtalen med at sige at denne regel (dvs. at man i vers skal sige *mią* ikke *mæj*, for det rimer på *underlig* ikke på *vej*) "bliver langt fra entə iagtaət a alə vorə sguəsbelərə; mæn de kan gærnə værə a di gore regtigst i å følə dæn",[11] så bruger han flere former der i løbet af den følgende generation udskiftes med mere skriftnære former, fx *inte* > *ikke*, *taet* > *taget*, *gore* > *gjorde*, *føle* > *følge*. Man skulle nu bruge b, ð og ą hvor skriften havde b, d og g, dvs. bruge de skriftnære former, og det hed ikke mere *myre* men *myrde*, ikke *gullerne* men *gulvene*, ikke *kallestaj* men *kalvestaj*, måske endda *kalvesteg*. Det blev også vulgært at sige *verkelig* for *virkelig* og *kerke* for *kirke* og *størke* for *styrke* (Grundtvig rimer *styrke* og *mørke* ikke én, men mange gange).

Med Bredsdorff bliver opsplitningen mellem (med Badens ord) den veloptragnes udtale i det borgerlige liv og den offentlige talers udtale sat til debat, men han er tidligt ude: Molbech opregner i forordet til sin danske ordbog hverdagstale, dannet tale og den gode og rene udtale når sproget tales offentligt, uden dog at give en nøjere bestemmelse af de første to kategorier (Molbech 1833: XXIII). Også Levin opregner tre kategorier "Skrift- eller Bogsproget", "Tale- eller Omgangssproget" og "Dialectsproget" (Levin 1844: 3, 8), og han peger på at "en fælles Udtale for den dannede Danske, eller hvad der her i Sproglæren betegnes med Navnet Skriftsprogets Udtale […] endnu først ligesom er i sin Vorden" (Levin 1844: 37f.).

[11] *langt fra inte* betyder 'absolut ikke'. Det virker i dag som en dobbelt negation, men var ganske almindelig sprogbrug indtil ca. 1850.

Endelig skal nævnes E. Jessen der som den sidste sprogforsker regner med tre kategorier, nemlig ”et fælles ”dannet” talesprog, talt af de mere boglærde stænder og i købstæderne”, bogsproget og ”de mange forskellige almuemål på landet” (Jessen 1868).

Så sent som 1873 skelner Pauline Worm (lærer og kvindesagsforkæmper) mellem ”skriftdansk”, ”dannet kjøbenhavnsk” og ”simpelt kjøbenhavnsk”, hvor flere af forskellene mellem de to første er eksempler på de kendte forskelle mellem foredragssproget og samtalesproget, fx *ryge* vs. *rye*, *det* vs. *de, vandet* vs. *vanned, kårde* vs. *kåre* (Worm 1873). Det nye er at det her ikke er købstadssprog der sættes over for (landlige) dialekter, men dannet og simpelt københavnsk der kontrasteres, dvs. socialt relaterede forskelle inden for københavnsk.

Jessens og Worms beskrivelse af de sprogsociale forhold med to sideordnede talesprogsnormer med hvert sit anvendelsesområde var næppe ganske dækkende omkring 1870. Christian Hostrup giver nok et bedre billede af situationen midt i århundredet, når han i Gjenboerne (1844) bruger udtaleformer til at karakterisere personerne. Kobbersmedemadammen og kobbersmedesvendene bruger mange af de former der havde hørt til det almindelige omgangssprog (fx *hat* ’haft’, *gort* ’gjort’, *han* ’ham’), men fra nu af ikke rigtig går an i dannet selskab, medens studenterne og de unge piger og kobbersmeden selv ikke har sådanne udtaleformer i deres replikker.

Hvad er det der sker? Og hvorfor sker det nu?

Et talt standardsprog i form af et fælles talesprog med et meget bredt anvendelsesområde, med Levins ord fra 1844 ”en fælles Udtale for den dannede Danske”, etableres midt i 1800-tallet og afløser den funktionelle diglossi med et offentligt foredragssprog og et omgangssprog. Først nu kan man tale om et egentligt standardtalesprog, dvs. en varietet der kombinerer en maksimal variation i funktionen med en minimal variation i formen (Einar Haugens definition på et standardsprog).

Ifølge Peter Skautrup er det karakteristiske for perioden 1750–1870 ”rigsmålets stærkere og stærkere tilnærmelse til skriftsproget”. Der sker en

række restitutioner ”hvorved der tilvejebringes fuld overensstemmelse med eller gennemføres en tilnærmelse til skriftbilledet” (Skautrup 1953: 182).

Bortset fra det problematiske i Skautrups brug af begrebet rigsmål om talesprog i 1700-tallet kan det diskuteres om det er en direkte skriftpåvirkning, eller der ikke langt snarere er tale om at de dannede talere inkorporerer nogle af de skriftnære udtaleformer fra det offentlige foredragssprog i omgangssproget. At de to registre konvergerer. De meget frekvente ord beholder den udtale de havde i ”de velopdragnes almindelige dagligsprog”, men i mange andre ord sejrer den skriftnære udtale der blev brugt i det offentlige foredragssprog.

Brink & Lund er meget afvisende over for skriftpåvirkning som forklaring på lydlige ændringer. Det er ikke stedet her at gå ind i en diskussion med Brink og Lund. Deres undersøgelse gælder sproget hos informanter født efter 1840, som altså først er voksne omkring 1860, mens etableringen af rigsmålet kan dateres til midt i århundredet. Det skal dog noteres at en lang række af de såkaldte ”ikke-generelle udviklinger” de omtaler udgøres af de ovennævnte udskiftninger af dagligsprogets skriftfjerne former med foredragssprogets mere skriftnære (paragrafferne 63, 64, 65, 70, 71 og 73), og der henvises faktisk i en del tilfælde til skriften som forklaring (fx s 467, 477), jf. formuleringer som: ”Skriften må have været afgørende for udviklingen, men har næppe sat den i gang” om overgangen fra r til rd i ord som *burde*, *myrde* (Brink & Lund 1975: 477). Den tolkning er jeg i det store og hele enig i.

Hvorfor sker det så netop på dette tidspunkt? Skautrup henviser til den voksende offentlighed. Det tror jeg har noget for sig, men det er ikke hele forklaringen. Normændringerne hænger også sammen med nationaliseringen af kulturen og det nye dannelsesideal. Fra at være en flersproget stat blev Danmark i perioden 1814–1864 en ensproget nationalstat (idet vi bekvemt ser væk fra de nordatlantiske områder!). Det kom til at betyde en stærk koncentration om det nationale, og skriftsproget var symbol på den nationale sammenhængskraft og havde som sådant stor prestige. Samtidig fyldte det meget.

Der var optimale betingelser for skriftsprogspåvirkning netop i 1800-tallet. Efter alt at dømme er tiden fra 1814 til 1930'erne den periode i danmarkshistorien hvor skriftsproget spiller den største rolle for befolkningen som helhed. Adgangen til skriftsproget blev udvidet: med almueskoleloven i 1814 blev alle undervist i både læsning og skrivning, brevskrivning blev meget udbredt i (næsten) alle sociale lag, og i anden halvdel af 1800-tallet blev aviser meget udbredt. Der var således optimale betingelser for skriftsprogspåvirkning netop i 1800-tallet, mens et talt standardsprog først blev noget (næsten) alle hørte dagligt da radiolytning blev almindelig i løbet af 1930'erne (Gregersen 2015b: 387, 2015a: 73).

Som demonstreret af Bredsdorff opleves det skarpe skel mellem de to registre ikke længere som tidssvarende, det traditionelle foredragssprog er under anklage for at være affekteret, unaturligt, parallelt med opgøret med rangsamfundets stive etikette med skarpt opdelte sfærer og roller. En tilsvarende strid udspilledes om scenesproget (Lund 1996: 177ff.).

Samtidig med disse ændringer i dannelsesidealet betyder den voksende politiske offentlighed fra 1830'erne især (begyndende med stænderforsamlingerne i 1834, senere demokratisk forfatning 1849) mange nye deltagere i det offentlige liv der ikke havde en 'dannet' baggrund, og hvordan skulle de så tale? Tilsyneladende handlede det mest om former der skulle undgås, hvad enten det var landlig dialekt eller jævne københavnske former, ikke om at lyde som københavnsk overklasse. Drivkraften synes at være stigmatisering snarere end prestige (jf. Milroy 2000: 24). Men de stigmatiserede former skulle jo erstattes af mere acceptable, med større geografisk og social rækkevidde, og her greb de så til den skriftnære udtale, som de kendte fra det offentlige sprog. Det var det de havde adgang til, ikke de snævrere cirkler inden for guldalderens dannede borgerskab.

Resultatet blev at de to registre fusioneredes til et talesprog der var betydeligt nærmere skriften omkring 1900 end 300 år tidligere, men den skriftnære udtale sejrede slet ikke i alle tilfælde (og ikke i så stor udstrækning som i Sverige, hvor en lignende udvikling fandt sted, og: "det var nog boksvenskan som avgick med segern" (Thelander 2008: 189)), så resultatet blev ikke hverken enkelt eller logisk (set i forhold til skriften). Hvorfor [*röj*]

'røg' men [*føˀq*] 'føg', [*sælˀ*] 'selv' men [*sælvə*] 'selve', [*moɹˀ*] 'mord', men [*myɹdə*] 'myrde', [*på fæ·ɔ*] 'på færde', men [*færdəs*] 'færdes', [*sneˀkɔ*] 'snedker', men [*bø(ð)kɔ*] bødker' osv. osv.? Det er ikke forudsigeligt hvilke skriftfjerne udtaler der overlevede, og i hvilke der skete restitution, så de nærmede sig skriften.

Der var også uenighed i sprogsamfundet om det, og ændringerne skete ikke med ét slag, i nogle tilfælde varede det generationer før de var trængt helt igennem. Der er (eller var i hvert fald) gamle dannede familier som holdt fast i nogle af de skriftfjerne former og ikke anerkendte de nye former som gyldige standardformer. I nogle overvejelser om sprog som klasseskel skriver Paul Diderichsen: "[U]dtalen [er] det afgørende når det gælder at blive accepteret i det gode selskab. Men den der stræber efter at hævde sig socialt ved at nærme sit sprog til de toneangivendes norm, bliver ingenlunde påskønnet. Hans blanding af endnu ikke helt acceptable former og overdrevent korrekte stempler ham som tilhørende de halvdannedes hjemløse kaste" (Diderichsen 1968: 176). Et konkret eksempel på en sådan stempling har han selv leveret, måske uden at vide af det: Dialektologen Ella Jensen (f. 1900) har fortalt at da hun i en samtale med den næsten jævnaldrende Paul Diderichsen (f. 1905) sagde [*læˀðɔ*] (og ikke [*læˀɹ*]*)*, spurgte han forbløffet "Bruger du den ekspeditriceudtale?" Diderichsen kom fra en gammel embedsmandsfamilie mens Ella Jensen var vokset op i et jævnt officersmiljø i Århus. Hun var parvenu, og det røbede hun med sin (i Diderichsens øre) overkorrekte udtaleform. Ella Jensens udtaleform stemte dog bedre med datidens standardtalesprog end Diderichsens på det punkt meget konservative udtale.

Anekdoten fortæller noget om Københavns og det københavnske dannede borgerskabs kulturelle styrke på sprogområdet og bidrager til at forklare at skriftsproget ikke fik helt så stor indflydelse på standardtalesproget i Danmark som tilfældet tilsyneladende var i Sverige.

6 Luthersk indflydelse på talesproget i mere end 300 år

Der findes en grammofonplade fra omkring år 1900 med Georg Brandes som begynder med ordene: [*dæt ä.ɹ natuˈɹligt*]. Det er det seneste eksempel

jeg er stødt på med det gamle offentlige foredragssprog som vi bl.a. skylder Martin Luther.

På ét område havde foredragssproget dog en endnu længere levetid: som et læsesprog i skolen holdt det sig til omkring første verdenskrig. Min bedstefar havde lært en sådan læseudtale, så når han læste højt for mig af Bamse og Dukke Lise og Knold og Tot, sagde han [*αf*] og [*dæt*] og [*de'*], [*miq*], [*diq*], [*siq*], [*hαwdə*], [*sαqdə*], [*lαqdə*] og [*kundə*], [*skuldə*], [*vildə*] (det var mens disse ord blev stavet med ld og nd). Meget fjernt fra hans dagligsprog som var en blanding af falstersk og fynsk.

Hvis jeg har ret i min påstand om at den skriftnære udtale og opfattelsen af skriften som norm har spillet en vigtig rolle ved etableringen af et egentligt talt standardsprog, rækker Luthers indflydelse på det danske talesprog imidlertid endnu længere og bredere end til 1914 og almueskolen.

Længere fordi Luthers krav til præsterne om en dialektfri læseudtale førte til et skriftnært foredragssprog, og da det først var etableret, bestemte det *retningen*, og inden det gik af brug, havde det sat sit tydelige præg på det standardtalesprog der udviklede sig i løbet af 1800-tallet. Vi kan kun gisne om hvordan det ellers var kommet til at lyde. Mit bud er at det ville have stået gammelkøbenhavnsk betydeligt nærmere, og at det havde været betydeligt fjernere fra skriften end tilfældet er.

Bredere fordi skabelsen af en norm for korrekt offentligt talesprog havde en vigtig sociolingvistisk konsekvens: statusforskellen mellem latin og modersmålet rykkede nu inden for modersmålet, og det offentlige foredragssprog (og senere standardsproget) fik samme socialdiskriminerende funktion som latin havde haft. Brugen af modersmålet stillede tilsyneladende alle lige, men nogen var stadig mere lige end andre.

Appendiks om begrebet og betegnelsen rigsmål

Rigsmål er (sammen med *rigssprog* og *rigsdansk*) den mest anvendte betegnelse for dansk standardsprog. Som det fremgår af ovenstående, er det min

påstand at et talt standardsprog først er til stede i Danmark midt i 1800-tallet,[12] mens skriftsproget blev standardiseret langt tidligere.

Det skrevne (eller rettere trykte) rigssprog er væsentligst en videreudvikling af sjællandsk diplomsprog (påpeget af Oluf Nielsen 1882, grundigere dokumenteret af Lis Jacobsen 1910). Ortografisk har Christian III's Bibel 1550 – og det vil i alt væsentligt sige Christian Pedersen – været retningsbestemmende, og senest omkring 1800 er normen ganske fast, skønt en egentlig retskrivningsordbog først foreligger 1871.

Men hvornår begyndte man at kalde standardsproget for rigsmål eller rigssprog?

I Peter Skautrups sproghistorie optræder betegnelsen rigsmål første gang i bd. 2, i kapitlet omhandlende reformationstiden, hvor et afsnit har titlen "Det kommende rigsmål". Skautrup mener at man nu skimter "*begyndelsen* til et samlende rigstalesprog, et *rigsmål*" (Skautrup 1947: 190 (Skautrups fremhævelser)) Betegnelsen er imidlertid langt yngre.

Det fremgår af ovenstående fremstilling at 1600-tallets grammatikere taler om "reen oc siirlig Danske" (Judichær), talen er 'ret' når man taler "sirligen" (Syv), mens Gerner betegner det "ret oc Zirlig Danske".

I 1700-tallet fremhæver Høysgaard "den rætte læsning og offentlige tale" når ordene udtales "ligesom de rættest skrives", mens Jacob Baden fremhæver den velopdragnes udtale i det borgerlige liv og den offentlige talers sprog.

Bredsdorff skelner i 1817 mellem "omgangssprog" og den udtale "som den cultiverede Danske bruger i Taler og det højtidelige Foredrag", mens Molbech skelner mellem dannet tale og den gode og rene udtale når sproget tales offentligt.

Hos Levin hedder de to kategorier "Tale- eller Omgangssproget" og "Skrift- eller Bogsproget", mens Jessen benævner dem et fælles dannet talesprog og bogsproget og Pauline Worm kalder dem dannet københavnsk og skriftdansk.

[12] Svarer til dateringen hos Brink & Lund: "Kilderne tyder på at det fuldt færdige rm. er en realitet omkring 1825" (Brink & Lund 1975: 778) – når man blot husker at de bruger kildernes fødselsår til datering.

Levin introducerer et talt standarddansk med ordene om at ”en fælles Udtale for den dannede Danske, eller hvad der her i Sproglæren betegnes med Navnet Skriftsprogets Udtale [..] først ligesom er i sin Vorden” (1844: 37). Også P.K.Thorsen bruger betegnelsen skriftsprog om talt standardsprog: ”hvor oldn[ordisk] va i skriftspr[oget] fremtræder som vå (skrevet vå, vo) har sprogarten *vo*” (Thorsen 1894: 12). Andre steder i bogen skriver han ”almindeligt dansk”.

ODS mener at betegnelsen er hentet fra norsk, og ordbogens ældste citat er fra 1882. I norske opslagsværker hævdes det til gengæld at ordet blev indført af Bjørnstjerne Bjørnson efter dansk forbillede, da han dannede Norsk Rigsmaalsforening i 1899. Ifølge SAOB er ordet brugt på svensk allerede 1874, men det fremgår ikke præcist i hvilken betydning.

Arkivaren Oluf Nielsen er tilsyneladende den første der bruger det på dansk i indledningen til sin udgave af jyske tingsvidner. Man må antage, skriver han ”en Stræben efter et fælles Skriftsprog eller et Rigsmål allerede i en tidlig Tid” (Nielsen 1882: XXXI). Læst i sin sammenhæng virker det ikke som en fast eller veldefineret term, og det er usikkert om han mener talt eller skrevet sprog, formentlig det sidste, da det er skriftsprog han er optaget af.

Lis Jacobsen langer i sin disputats ud efter Oluf Nielsens brug af *rigsmål*: ”Man kan ikke saaledes identificere et fælles *Skriftsprog* med et *Rigsmaal*; det sidste ord betyder *Talesprog*” skriver hun belærende (Jacobsen 1910: 22). Det har hun ganske ret i – i 1910, men den klare definition af termen kom først til i 1890.

Den findes i Otto Jespersens præsentation af sit nye lydskriftsystem i tidsskriftet Dania. Jespersen skriver: ”Ved ***rm***. forstaas ***rigsmaal***, d.e. det dannede sprog hos dem, paa hvis udtale man ikke kan høre, fra hvad egn de stammer. Dette ”dialektfri dansk” er naturligvis væsentlig bestemt ved de højere klassers tale i København, men forskelligt fra ”simpelt københavnsk”” (Jespersen 1890: 41).

I Jespersens *Fonetik* diskuterer han i de indledende kapitler hvad der bør være rettesnoren for dansk udtale, og han peger på at de ældre grammatikere, når de skal bestemme den bedste udtale, blander de forskellige synspunk-

ter: hovedstadsmålet, dannelse og hensynet til stavemåden. Jespersen konkluderer med henvisning til sin artikel i *Dania*: "mønstersproget, som kan kaldes *rigsmålet*, kan bestemmes som "*deres sprog, på hvis udtale man ikke kan høre, fra hvad egn af Danmark de stammer*" (Jespersen 1899: 93). Jespersen udelader altså her de henvisninger til sted og social klasse som var med i *Dania*, og det har formentlig haft nogle konsekvenser for debatten om standardtalesprogets forhold til hovedstadens talesprog.

Med undtagelse af en enkelt (utrykt) indsigelse fra Anker Jensen (forfatter til den allerførste dialektsociologiske artikel om dansk 1898), som pegede på at rigsmålet i sin tid var stedbundet til København, hyldede man i lang tid denne definition, hvor rigsmålet svævede frit i luften uden nogen social eller geografisk forankring (jf. Pedersen 2008: 169f.).

Litteratur

Andersen, Niels Knud 1980: Det teologiske Fakultet 1479–1597. Leif Grane (red.) *Københavns Universitet 1479–1979.* Bd. 5 *Det teologiske Fakultet.* København: Gads Forlag.

Askedal, John Ole 2008: Tysk språknormering og standarduttale i historisk perspektiv. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 27(1). 199–217.

Baden, Jacob 1785: *Forelæsninger over det Danske Sprog eller Resonneret Dansk Grammatik*. København: P. Horrebow.

Bredsdorff, J. H. [1817] 1933: Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning. Jørgen Glahder (red.) *J.H. Bredsdorffs Udvalgte Afhandlinger.* København: Levin & Munksgaards Forlag. 77–90.

Brink, Lars & Jørn Lund 1975: *Dansk Rigsmål* 1–2. København: Gyldendal.

Diderichsen, Paul 1968: *Sprogsyn og sproglig opdragelse.* København. Gyldendal.

Gerner, Henrik [1678] 1919: *Orthographica Danica*. Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: C.A. Reitzel.

Gerner, Henrik [1690] 1920: *Epitome Philologiæ Danicæ*. Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.

Gluck, Helmuth 2002: *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin/New York: de Gruyter.

Gregersen, Frans 2015a: Talesprogsudvikling og dens indlejring i samfundsmæssige forandringer 1800–2000. Helge Sandøy (red.) *Talemål etter 1800. Norsk i jamføring med andre nordiske språk*. Oslo: Novus. 59–88.

Gregersen, Frans 2015b: Talesproget og udviklingen i sprogsamfundet Danmark 1800–2000. Helge Sandøy (red.) *Talemål etter 1800. Norsk i jamføring med andre nordiske språk*. Oslo: Novus. 381–408.

Henriksen, Caroline C. (udg.) 1976: *Dansk Rigssprog, en beskrivelse fra 1700-tallet*. København: Akademisk Forlag.

Hostrup, C. 1844: *Gjenboerne*. København.

Høysgaard, Jens Pedersen [1747] 1920: *Accentuered og Raisonnered Grammatica*. Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.

Jacobsen, Lis 1910: *Studier til det danske Rigssprogs Historie.* København: Gyldendal.

Jespersen, Otto 1890: Danias Lydskrift. *Dania* bd. 1. 33–79.

Jespersen, Otto 1899: *Fonetik*. København: Det schubotheske Forlag.

Jessen, E. 1868: *Dansk Sproglære.* København: Gyldendalske Boghandel.

Kok, Laurids [1660] 1915: *Introductio ad lingvam Danicam*. Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.

Kristiansen, V. 1866 *Ordbog over Gadesproget*. København: Boghandler H. Hagerups Forlag.

Laustsen, Martin Schwarz 2011: *Reformationen i Danmark*. København: Anis.

Levin, I. 1844: *Haandbog i det danske sprogs Grammatik.* København: Samfundet til den danske Literaturs Fremme.

Lund, Jørn 1996: Guldalderens lyd. Om diktion og hverdagssprog. Bente Scavenius (red.) *Guldalderens Verden*. København: Gyldendal. 177–184.

Lyngby, Thomas 2008: Aristokratiets fornemme boliger i 1700-årenes København. Peter Henningsen (red.): *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*. København: Københavns Stadsarkiv. 63–94.

Madsen, Lennart S. 2017: *Reformationen i Haderslev og Tørning Len.* Haderslev: Museum Sønderjylland.

Milroy, Jim 2000: Historical description and the ideology of the standard language. Laura Wright (ed.) *The Development of Standard English*. 1300–1800. Cambridge: Cambridge University Press. 11–28.

Molbech, Chr. 1833: *Dansk Ordbog*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.

Nielsen, Oluf 1882: *Gamle jydske Tingsvidner*. København: Dansk Historisk Håndbogsforlag.

Palladius, Peder [1539] 1911–1912: *Peder Palladius' Danske Skrifter*. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund ved Lis Jacobsen. Bd. 1. København. 141–160.

Pedersen, Christiern [1531] 1854: Dauidz Psaltere. C.J. Brandt (udg.) *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. Bd. 4. København.

Pedersen, Inge Lise 2004: Sprogbrug i 1800-tallet I nutidig belysning: forudsætninger og faldgruber. *Danske Talesprog* 5. 141–160.

Pedersen, Inge Lise 2008: Standardsprogets rolle og tilblivelse i Danmark. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 27(1). 159–177.

Pedersen, Inge Lise 2009: The social embedding of standard ideology through four hundred years of standardisation. Marie Maegaard, Frans Gregersen, Pia Quist & J. Normann Jørgensen (eds.) *Language attitudes, standardization and language change.* Oslo: Novus. 51–68.

Polenz, Peter von 1991: *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart* bd. 1. Berlin/New York: de Gruyter.

Rasmussen, Jens & Anne Riising (udg.) 1995: *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* 1588–1604. Odense: Historisk Samfund for Fyens Stift.

Schenker, Walter 1977: *Die Sprache Huldrych Zwinglis im Kontrast zur Sprache Luthers*. (Studia Linguistica Germanica 14). Berlin: de Gruyter.

Skautrup, Peter 1944–1970: *Det danske Sprogs Historie* 1–5. København: Gyldendal.

Stedje, Astrid 2007: *Deutsche Sprache gestern und heute. Einführung in Sprachgeschichte und Sprachkunde.(UTB 1499).* 6. Auflage bearbeitet von Astrid Stedje & Heinz-Peter Prell. München: Wilhelm Fink.

Syv, Peder [1663] 1919: *Betenkninger om det Cimbriske Sprog.* Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.

Syv, Peder [1685] 1919: *Den Danske Sprog-kunst.* Henrik Bertelsen (udg.) *Danske Grammatikere* 1–5. 1915–1929. København: Gyldendal.

Thelander, Mats 2008: Svenskt standardspråk som begrepp och fenomen. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 27, hefte 1. Oslo: Novus forlag.

Thorsen, P.K. 1894: *Sprogarten på Sejerø*. København: Thieles Bogtrykkeri.

Worm, Pauline 1873: Skriftsproget og Folkemaalene. *Nordisk Maanedsskrift.* Odense: Den Miloske Boghandel. 81–115.

Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. 1992ff. København: UJDS.

Inge Lise Pedersen
Lektor emeritus
Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
ilp@menighedsraad.dk